

THE MORALITY OF MUSLIM IN SAID HALIM PASHA

EJDER OKUMUŞ

Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
Mail: ejder.okumus@asbu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1337-3255>

ABSTRACT

Said Halim Pasha is a political and intellectual person who lived in one of the most critical times of the Ottoman State and Turkey. Said Halim Pasha, who deserves to be described as a thoughtful intellectual, has been interested in the problems of the Muslim society of which he was a member throughout his life. Morality is perhaps the most important of the key concepts of Said Halim Pasha's works, in which he tries to address the problems in question and offer solutions. This study deals with Pasha's view of morality and in this context, her approach to Muslim morality. The aim of the study is to contribute to the understanding of Said Halim Pasha's approach to Muslim morality. Methodologically, research is a qualitative study. In the study, the data obtained from the sources related to the subject, especially the works of Pasha, are evaluated and analyzed. In this framework, it should be noted that in Said Halim Pasha's moral approach, generally, good morals lead to the rise of society and the state, while bad morality leads to its decline. In this study, according to Said Halim Pasha, it was determined that the most basic problem in the crisis of the Ottoman society was the problem of moral deterioration and the way to get rid of the crisis was to be equipped with Muslim morality again.

Key Words: Islam, Sociology, Morality, Said Halim Pasha, Muslim Morality.

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü: Araştırma
Geliş Tarihi: 16.07.2021
Kabul Tarihi: 15.09.2021
Yayın Tarihi: 02.01.2022
Yayın Sezonu: Ocak-Haziran

Makaleye Atıf Bilgisi

OKUMUŞ Ejder. (2022). "Said Halim Paşa'da Müslüman Ahlakı". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 18 Sayı: 62. (64-87)

muhafazakârdüşünce • yıl: 18 - sayı: 62 • ocak-haziran 2022

SAİD HALİM PAŞA'DA MÜSLÜMAN AHLAKI

EJDER OKUMUŞ

Öz

Said Halim Paşa, Osmanlı ile Türkiye'nin en kritik zamanlarından birinde yaşamış bir siyaset ve düşünce insanıdır. Düşünce dolu bir entelektüel olarak nitelendirilmeyi hak eden Said Halim Paşa, hayatı boyunca bir üyesi olduğu Müslüman toplumun problemleriyle ilgilenmiştir. Said Halim Paşa'nın söz konusu problemleri ele alıp çözüm önerileri getirmeye çalıştığı eserlerinin anahtar kavramlarının başında belki de ahlâk gelir. Bu çalışma Paşa'nın ahlâka bakışını ve bu çerçevede Müslüman ahlâkına yaklaşımını konu edinmektedir. Çalışmanın amacı Said Halim Paşa'nın Müslüman ahlâkına yaklaşımının anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Metodolojik olarak araştırma nitel bir çalışmadır. Araştırmada başta Paşa'nın eserleri olmak üzere konuyla ilgili kaynaklardan elde edilen veriler, değerlendirilip tahlil edilmektedir. Bu çerçevede belirtmek gerekir ki Said Halim Paşa'nın ahlâk yaklaşımında genel olarak güzel ahlâk toplum ve devletin yükselişine, kötü ahlâk ise düşüşüne yol açar. Çalışmada Said Halim Paşa'ya göre Osmanlı toplumunun yaşadığı buhranlarda en temel problemin ahlâkî bozulma problemi olduğu ve buhranlardan kurtulmanın yolunun yeniden Müslüman ahlâkıyla donanmak olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam, Sosyoloji, Ahlak, Said Halim Paşa, Müslüman Ahlâkı.

Giriş

Osmanlı'nın devlet olarak çöküş sürecinde bulunduğu ve sosyal olarak bunalım durumu yaşadığı on dokuzuncu asır ile yirminci asrın başları, Osmanlı aydınları arasında ahlâkın çok konuşulduğu bir zaman dilimidir. Said Halim Paşa (1864-1921) da bu aydınlardan biridir. Osmanlı'nın son zamanlarının fikir, siyaset ve devlet adamlarından Said Halim Paşa'nın eserlerinde ahlâkın anahtar bir kavram olduğu ve merkezi bir yere sahip bulunduğu söylenebilir. “*Taklitçiliğimiz*” (1993b), “*Fikir Buhranımız*” (1993c), “*Cemiyet Buhranımız*” (1993d), “*Taassup*” (1993e), “*İslâm Dünyası Neden Geri Kaldı?*” (1993f) ve “*İslâmlaşmak*” (1993g) ve “*İslâm Devletinin Siyasî Yapısı*” (1993h) başlıklı çalışmalarında ahlâk olgusuna ağırlıklı bir yer ayıran Said Halim Paşa düzenli ve sağlam toplumları ahlâkî erdem ve kemâl sahibi insanların meydana getirdiği görüşündedir.

Paşa'ya (1993d) göre toplumun genel olarak ahlâk ile ruh düzeyi ne kadar yüksekse hürriyet, eşitlik, refah ve mutluluğu da o oranda yüksek olur. Bilakis bu düzey ne kadar düşük olursa, toplumun hürriyet, eşitlik, refah ve mutluluğu da o ölçüde düşük olur. Osmanlı toplumunun mevcut durumunu da bu çerçevede incelemek gerek. Böyle incelendiğinde görülür ki, halk bir vakit eleştirip ayıpladığı aydın sınıfına benzer, hatta belki de aydın sınıftan daha aşağı düzeyde bir ahlâk dejenerasyonuna ve telafisi mümkün olmayan bir çöküşe doğru sürüklenmektedir. Osmanlı toplumunun gücünü ve dinamizmini yeniden tam olarak elde edebilmesi için ahlâkî meziyetlerin bilgi ve bilimin önüne geçirilmesi gerek. Kuşkusuz Paşa'nın hassasiyetle üzerinde durduğu ahlâk İslam ahlâkıdır. Paşa'nın ahlâk felsefesine göre İslam ahlâkının menşei, hak olan tek Allah'a imandır; bu ahlâk bize insanlığın mutluluğunun, hakikati sevmek, aramak, takip etmek ve uygulamaktan geçtiğini bildirmektedir.

Paşa'nın yaklaşımında iyi ahlâk toplum ve devletin yükselişini, kötü ahlâk ise düşüşünü ve çöküşünü sağlar. Said Halim Paşa, bu görüşünü Osmanlı'ya uyarlamakta ve Osmanlı'nın çöküşünde ahlâkî yozlaşmaya büyük bir yer ayırmaktadır (Okumuş, 2015). Kur'an şairi Mehmet Akif de *Safahat*'inde (2011) ahlâka büyük bir alan açmakta, toplumun çöküşünün ahlâkî bozulma, bunalım ve çöküşle doğrudan bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir.

Bu çalışmada yazar Said Halim Paşa'nın *Buhranlarımız ve Son Eserleri*'nde (1993a) yer alan risalelerinde ortaya koyduğu Müslüman ahlâkını ele almaktadır. Makalede Paşa'nın Müslümanların ahlâk noktasında sahip oldukları zafiyetler ve mücehhez olmaları gereken ahlâkî özelliklerle ilgili yaklaşımını

anlamaya katkı sunmak amaçlanmaktadır. Çalışma, nitel bir yaklaşımla yürütülmüş olup konuyla ilgili kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Bu makale özgün bir konuya odaklanmaktadır. Çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymak bakımından Said Halim Paşa ile ilgili literatüre kısaca bakmak faydalı olabilir. Osmanlı sadrazamlarından Said Halim Paşa'nın hayatı ve fikirleri üzerine çeşitli bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan on beşi Türkiye'de üniversitelerde farklı alanlarda yapılmış tezlerden oluşmaktadır. Bu tezlerden biri doktora, diğerleri yüksek lisans düzeyindedir. Tezlerden başka bazı bilimsel çalışmalar (Örneğin bkz. Işık, 2021; Bekiroğlu, 2015; Özyurt, 2013; Okumuş, 2019; Okumuş, 2021) da Said Halim Paşa'nın görüşlerini ele almaktadır. Editörlüğünü Asım Öz'ün yaptığı *Said Halim Paşa Kitabı: Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür* (2021) adlı kitapta yer alan çalışmalar da bu çerçevede zikre değerlidir. Tezlerin ve diğer çalışmaların bir kısmında Paşa'nın bazı görüşlerine ek olarak ahlâka dair görüşleri de ele alınmaktadır. Fakat bu çalışmada olduğu gibi Paşa'nın görüşlerinde Müslüman ahlâkını bağımsız olarak ele alıp inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Ahlak ve Toplum

Hulk veya huluk kelimesinin çoğulu olan ahlâk, Arapça asıllı bir kelimedir. Etimolojik olarak mizaç, seciye, karakter, tabiat, huy ve alışkanlık gibi anlam içeriklerine sahiptir. Terim olarak ise ahlâk, akıl sahibi bireyin kendi hür iradesi ve seçimiyle ortaya koyduğu fiilleri; neleri yapıp neleri yapmayacağına belirleyen, insanın yapıp ettikleri hakkında iyi ve kötü diye niteleme veya değerlendirmelerde bulunulmasına imkan veren kurallar bütünü ve değer yargıları sistemini ifade eder. Buna göre ahlâk insanların toplumsal hayatta tâbi olmak zorunda oldukları davranış kuralları bütünüdür. Bir inanç, düşünce ve değer yargıları sistemi olan ahlâk, insanın varoluşsal bir boyutudur. Hiç şüphesiz insanlar bir araya gelip toplum oluşturmaları ve birlikte yaşam sürmeselerdi, ahlâkı konuşmaya ihtiyaç kalmazdı (Güngör, 1995: 19). Bu gerçeklik tersinden söylendiğinde de doğrudur; ahlâk mevcut olmasaydı, toplumdan, toplumsallıktan, sosyal hayattan bahsedilemezdi. Anlaşılmaktadır ki güzel veya iyi ahlâk, insanların bir arada yaşamasının, toplum varlığının ayrılmaz bir parçasını teşkil etmektedir (Okumuş, 2018).

Ahlâkın insanın kişisel ve sosyal düzlemlerde davranışlarını vasıflamada ölçütler koyan, insanların ahlâkî anlamda iyi ve kötünün ne olduğuna ve buna binaen neye uyup neye uymayacağına, neye göre hareket edeceğine karar vermelerinde belirleyici olan *değerlerle* yakın ilişkisi bulunmaktadır.

Değerler, doğru davranışlarla ve dürüstlüğü, doğruluğu, iyi, güzel veya doğru davranışları tespit edip belirlemekle ilgili kriterler olduğu için ahlâk ile direkt bağlantılıdır. Ahlâkın hem ortaya çıkışı hem de hayata uyarlanması itibariyle kaynaklık oluşturduğu değerler, insanların sosyal yaşamda tâbi olacağı kuralların belirlenmesi, anlamlandırılması ve benimsenip hayata aktarılmasında etkili olan ortak kabullerdir. Ahlâkî meşruiyet, yani destek ve geçerlilik dayanağına sahip bulunmayan, ahlâkî bir temele istinat etmeyen, ahlâk ile geçerli kılınıp haklılaştırılmayan bir değer toplumdaki kabul edilmesi ve sürdürülebilir olması mümkün gözükmemektedir. Hülasa güzel ahlâkî ilke ve kural ile değerler olmazsa, toplumsallıktan, sosyal hayattan bahsetmek mümkün olmaz. İnsanların birlikte yaşayıp toplum gerçekliğini üretmeleri, güzel ahlâk ilke, kural ve değerleriyle mümkün olabilir. İnsanlar, evde, ailede, grupta, iş yerinde, okulda, sokakta, mahallede nasıl hareket etmeleri gerektiğini bilirlerse ancak sağlam ve anlamlı ilişkiler kurabilir, muntazam bir toplum inşa edebilirler. Bu da ahlâk ve ahlâkî değerlerle mümkün olur.

Ahlâk ilmi, etik ve sosyolojinin, daha özeldir din sosyolojisi, ahlâk sosyolojisi ve ahlâk psikolojisinin konusu iken ahlâk, toplumların var olması, varlığını sürdürmesi, sosyal hayatın sağlıklı bir şekilde devam etmesi için hayati derecede önemlidir (Rıza, 1331). Geçmişte de günümüzde de birçok toplum, kurum ve devletin geçirdiği kriz ve bunalım, son tahlilde ahlâkî bir bozulma veya çöküşe dayanmaktadır. İyi ahlâkın toplumları ayakta tutan, kuvvetli yapan büyük bir güç ve dayanak noktası olduğu, kötü ahlâkın da toplumları güçten düşüren bir zafiyet noktası olduğu, tarihî gerçeklerle ispat edilmiştir. Mesela Roma ve Bizans imparatorluklarının çöküşü, onlarda yaşanan ahlâkî dejenerasyon ve çöküşün neticesi olarak değerlendirilmektedir. Osmanlı devletinin yıkılmasında da ahlâkî çöküşün etkili olduğu üzerinde durulmaktadır. Belki de bu gerçek fark edildiği içindir ki Osmanlı'nın son iki asırlık zamanında entelektüeller arasında ahlâk ilmine çok önem verilmiştir. Hatta devletin çöküşünde ahlâkî bozulma veya zafiyet ve çözümlenin büyük etkisinin olduğu görüşünde olan siyasetçi, bilgin ve aydınlar ahlâk hakkında birçok eser kaleme almışlardır (Okumuş, 2018).

Denilebilir ki birey, grup ve toplumların birbirlerini tanımada, birbirlerinin davranışlarını anlama ve değerlendirmede asıl ölçütleri, son çözümlemede ahlâk; ahlâk kuralları, ahlâkî değerler, ahlâkî ilke ve değerleri ifade eden değer yargıları sistemidir. Ahlâk sosyolojisinin verileriyle bakılırsa, toplumları, milletleri, devlet veya iktidarları güçlü kılıp ayakta tutan etkenlerin

başında kuşkusuz iyi fikir, tutum ve davranışlar bütününi anlatan iyi ahlâk gelir. İyi ahlâk, sosyal ve kültürel hayatın varlığını devam ettirmesi için hayati ölçüde mühim iken kötü ahlak ortadan kaldırması için temel etkidir. O halde güzel ve iyi ahlâk insanın ve toplumun, insaniyetin ve toplumsallığın, bireysel ve sosyal hayatın can damarıdır. Toplumsal bir olgu olarak ahlâk birey ve toplum varlığı için bu ölçüde ehemmiyetli olmasından dolayı toplumsal hayatın kurulduğu ilk zamanlardan bu yana düşünür, alim, arif, bilgin, bilim insanı, filozof, sosyolog ve psikologlar, ahlâk üzerinde çok yoğun bir şekilde durmuş, insanlığa ahlâka dair ciltler dolusu eserler miras bırakmışlardır. Kutsal kitaplarda da ahlâk belki de en önemli konudur. Bu gerçek Müslümanların kutsal kitabı ve hayatlarını tanzim etmek için birincil kaynak veya dayanakları olan Kur'an için de geçerlidir. Kutsal kitaplara ve bunlara inananlara göre Peygamberler güzel ve iyi ahlâkı terk eden, kötü ahlâka bulaşan insanları ve toplumsal hayatı tekrar iyi ahlâka döndürmek, güzel ahlâkla buluşturmak ve bütünleştirmek gayesiyle görevlendirilmişlerdir. Gerçekten de toplumsal ve tarihi gerçekliklere yakından bakıldığında, peygamberlerin ahlâk abidesi insanlar oldukları ve güzel ahlâkı yaşayarak insanlara rol model oldukları ve ayrıca insanlardan da toplumsal hayatı güzel ve iyi ahlâk temelinde yapılandırmalarını istedikleri görülmektedir. Nitekim en son İslam Peygamberi Hz. Muhammed Mustafa (sav) “Şüphesiz ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim.” (İmam Malik, Husnu'l Huluk, 8, II/904) demiş ve böylece güzel ahlâkı tamamlamayı kendisinin peygamber olarak görevlendirilişinin sebebi olduğunu ifade ederek iyi ahlâkın insanlığın kurtuluşu için elzem olduğunu işaretlemektedir. Kur'an'da da Hz. Peygamber'e hitaben “Sen kuşkusuz yüce bir ahlâk üzeresin.” (Kalem 68/4) denilerek bu husus teyit edilmektedir (Okumuş, 2015).

Demek ki ahlâk, sosyal hayatın en önemli boyutlarından (Gündüz, 2005). Toplumsal varlıklar olarak insanların toplumsal hayatlarını ve dolayısıyla varlıklarını sürdürebilmek için birbirleriyle sağlıklı bir şekilde etkileşim içinde ilişkiler kurmaya ve bunun için de ahlâkın belirlediği kodlara, davranış kalıplarına, ilke ve değerlere ihtiyaç duyarlar. Bundan dolayı denilebilir ki toplumda iyi ahlâk, iyi ahlâkî esas ve değerler yaygın bir şekilde geçerli olur, insanların birbirleriyle etkileşimlerinde, muamelelerinde, alışverişlerinde, ailede, sokakta, mahallede, eğitimde, ekonomik hayatta, dini hayatta, eğitimde, boş zamanlarda, sosyal medya mecralarında, kamusal alanda ölçü haline gelirse, o toplum açık, güvenilir, sağlıklı ve güçlü bir toplum olur (Bkz. Bergson, 1986). Ahlâk gerçekten de toplumun varlığı için hayati derecede önemlidir. Böyle olduğu görüldüğü içindir ki örnek olarak ilkçağ filozofu

Sokrates (469-399) iyi kavramı ve iyilik üzerinde çokça durmuş, hatta bunun için hayatını ortaya koymuştur. Sokrates'in öğrencisi Platon, felsefesinde ahlâka merkezi bir yer vermiş, iyi ahlâk ve erdem ile bilginin birbirinden ayrılmaz bir bütünü teşkil ettiğini savunmuştur. Bunların dışında Aristoteles, Stoalılar, Kyrene okulu ve Epikuroscular'dan tutun Fârâbî (870-950), İbn Miskeveyh (932-1030), İbn Sinâ (980-1037), Nasiruddin Tûsî (1201-1271), İbn Haldun (1333-1406), Celâleddin Devvânî'nin (1426-1502) yanı sıra Montaigne (1533-1592), Kinalızade Alî Çelebi (1510-1572), Francis Bacon (1561-1926), John Locke (1632-1704), İmmanuel Kant (1724-1804), William James (1842-1910), Jean Paul Sartre'a (1905-1980) kadar birçok düşünür ahlâk olgusu üzerine yoğunlaşmada ısrarcı olmuşlardır.

Toplumda insan ilişkilerinde bunalıma mühim bir yer veren Saint-Simon (1760-1825) bunalım ve krizi, içinde sosyal organizasyonun çözülmeye uğradığı veya yıkıldığı toplumun ahlâkî hali olarak tasavvur eder (Tiryakian, 1990: 215). Auguste Comte'a (1798-1857) göre ahlâkın temelinde başkaları için yaşamak vardır. İnsanların ahlâkî vazifesi, mümkün olduğu ölçüde insanlığın ilerlemesine yardımcı olmak ve katkıda bulunmaktır. Ayrıca insanın ahlâklı olması, her şeyden önce onun toplumsal olması demektir. Toplumsal olmayan ahlâk, ahlâkî olana ahlâkîliğe, aykırı düşer. Düşünce ve görüşlerinde Kant, Simon ve Comte'dan etkilendiği anlaşılan Din sosyoloğu Emile Durkheim (1858-1917) de ahlâka büyük bir mesai ayırmıştır (Karasan, 1948; Özyurt, 2007). Ahlâk, gerçekten de ahlâk sosyoloğu Durkheim'in temel endişe veya dertlerindedir. Durkheim anomî, toplumsal düzen, suç, intihar, din, meslek ahlâkî ve ahlâk eğitimi gibi kavramlarla olguları incelediği çalışmalarında ahlâka çok geniş ölçeklerde önem verdiğini ortaya koymuştur. Neredeyse bütün eserlerinde, bilhassa *Toplumsal İşbölümü* (2006), *Meslek Ahlâkı* (1986), *İntihar* (1992), *Sosyoloji Dersleri* (2015), *Ahlâk Eğitimi* (2016a) ve *Toplum ve Ahlak* (2016b) başlıklı çalışmalarında ahlâk konusuna yoğunlaşan Durkheim, ahlâkî toplumsal bir olgu olarak ele alır. Durkheim'in (2006, 2016a, 1986, 2016b) ahlak sosyolojisinde bütün toplumsal fiil ve etkinlikler kendine has bir ahlâk disiplinine sahip olup bu ahlâk disiplinine göre şekil alırlar. Toplumsal olguların tabii bir ahlâkî boyutları söz konusudur ve de ahlâkî tutum, davranış, ilke ve değerler toplumun mahsulüdürler. İnsan, ahlâkî bir varlıktır; her ne kadar ahlâk kişiliğe bağlı olsa da kişilik toplumla birlikte, toplumsal evrende gerçekliğe kavuşur. İnsan ne kadar sosyalleşirse o kadar ahlâkîleşir (Okumuş, 2015; Karasan, 1986). Buna göre insan için ne kadar sosyalleşme o kadar ahlâkîleşme söz konusudur.

Denilebilir ki Fransız sosyolog Durkheim'in ilgi gösterdiği en ehemmiyetli konulardan biri ahlâk olup modern toplumun ahlâkî buhranı, modern toplumda ahlâkta gerçekleşen değişim, bu değişimle birlikte değerler alanında baş gösteren ciddi problemlerin varlığı, birey-toplum uyumsuzluğu, anomi durumu gibi konular, ele aldığı başlıca ahlâkî hususlardır. Anlaşıldığı kadarıyla modern toplumlardaki sekülerleşme ile ahlâk ve değerler probleminin, Durkheim'in araştırmalarının ekseninde olduğu söylenebilir. Durkheim'in yaklaşımında toplumsal sorun, son çözümlemede sekülerleşmeye paralel olarak bir ahlâk sorunudur; modern toplumların krizi bir ahlâk krizidir (Aron, 1989; Hendry, 2001). Durkheim'e göre Modern Batı toplumlarındaki krizin arka planında değer sistemleri ve toplumsal normların, insanların istek, tutum ve davranışlarını yönlendirme özelliğini ve bütünlüşmeyi temin etme niteliğini kaybetmesi yer alır (Okumuş, 2015).

Sosyal hayatın gerçeklik kazanmasında, toplumsal olay ve olguların gerçekleşmesinde ahlâktan ayrı düşünülemez bir fenomen olan değerlerden de bahsetmek ahlâkın önemini anlamasına katkıda bulunacaktır. Durkheim'in (1992) toplumsal bir olgu olarak intiharı toplumsal değerler çerçevesinde açıklamaya çalışması bu bağlamda hatırlanabilir. Gerçekten de toplumsal fenomenleri, toplumsal sistemi, sosyal yapıyı, toplumsal aktörler olarak bireylerin tutum ve davranışlarını incelerken toplum ve grupta mevcut sosyal değerlerin işlev ve rollerini hesaba katmak çok önemlidir. Nitekim Max Weber, sosyolojisinde insanların fiil veya eylemlerinde anlam hakkında yoğun incelemelere girişmekte ve sosyal değerler araştırmaları yapmaktadır. Weber (1992) dinî ahlâk ve değerlerin ekonomi ve toplumsal değişimle ilişkileri noktasında kayda değer tespitlerde bulunmaktadır. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1985) adlı eserinde dinden kaynaklanan veya din olgusuyla ilintili ahlâk ve değerlerin sosyal ve ekonomik veçhelerini irdelemektedir. Belirtmek gerekir ki belirtilen eser, Weber'in din sosyolojisi alanında en önemli eserlerindedir. Bu eserde Weber hususiyetle Protestanlık örneğinde dinî ve ekonomik değerler arasındaki ilişkileri ele alıp incelemeye ve anlamaya çalışmak ve böylece ahlâkî değerlerin bireylerin ötesine geçen sosyal veçhe ve dayanaklarını ortaya koymaktadır.

Said Halim Paşa (1993b, 1993c, 1993d, 1993e, 1993f, 1993g) da ahlâkın toplum hayatı için hayat memet meselesi olduğu görüşündedir. O, Osmanlı'nın en zayıf zamanlarında toplumsal ve siyasi bunalımın temelinde ahlâk bunalımı ve dejenerasyonunun olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla Osmanlı'nın zafiyetten kurtulmasının da yolu iyi ahlâka sarılmaktır. Paşa'ya (1993d)

göre insana yol gösteren akıl ve bilgisinden daha çok ahlâkıdır. Ahlak varsa bilginin bir değeri vardır. Birey ve toplumun sağlıklı olmasında, sağlam bir şekilde hayatını sürdürmesinde, iyi ahlâk temel etkindir.

Din ve Ahlâk

Kültürün önemli bir unsuru olarak ahlâkın sosyal yönlerine ve kültürle etkileşimlerine dikkatli bir şekilde bakıldığında, ahlâkın dinden çok etkilendiği, din boyutunun çok derinlikli olduğu, ahlâk ilke ve kurallarının en büyük menşeinin din olduğu müşahede edilir (Güngör, 1995: 115). Hakikatte ahlâkın toplumsal hayatta sunduğu değerlerle değer hükümleri, çoğunlukla merkezi noktalarını ve temel dayanaklarını dinde bulurlar. Din, bu konuda toplumsal planda mühim boyut ve işlevlere sahiptir.

Sosyolojik olarak konuşmak gerekirse, ahlâkın dinî temeli ve boyutlarının tarihte ve günümüzde değişik ton ve düzeylerde her toplumda mevcut olduğu söylenebilir. Dinin toplumsal etkisi ölçüsünde ahlâk üzerinde de etkili olduğu tespiti yapılabilir. Kaldı ki her dinin birey, toplum, aile, eğitim, siyaset, ekonomi, zaman, boş zaman, hukuk, bilgi, ideoloji, duygu gibi alanlardaki boyutlarına ek olarak ahlâkî boyutu da vardır. Dinlerin ahlâkî boyutları ve bu boyutlarına bağlı olarak toplumsal hayatta gördükleri işlevler, toplumda çok geniş ölçekte tezahür ederler.

Din, ahlâk ile meşrûlaştırım boyutu üzerinden de etkileşime girer. Bu bağlamda denilebilir ki, dinî meşrûlaştırım, ahlâkî meşrûlaştırımla çok yakından ilgilidir. Ahlâkın meşrûlaştırımı, ahlâkın, ahlâkî değerlerin, etik taleplerin, moralitenin meşruiyet kazandırılıp geçerli kılınması, haklılaştırılması, rasyonel olarak savunulur olması anlamına gelir. Gerçi Batı felsefesinde önemli bir gelenek, moral talep veya iddiaların rasyonel olarak savunulamayacağını iddia etmişlerse de tersine onlar kendi anlam düzeylerinde rasyonel olarak savunulabilir ve haklılaştırılabilirler.

Moral taleplerin meşrûlaştırım ve haklılaştırımı din ile ciddi boyutlarda ilişkili olmuştur (Gamwell, 1983: 35-36 vd.). Dinî meşrûlaştırımla ahlâk, siyasal meşrûlaştırımın geçerlilik kazanması hususuyla da ilişkilendirilebilir. Siyaset kurumunda meşrûlaştırmalar çerçevesinde de ahlâk oldukça önemli bir boyut olarak karşımıza çıkar. Meşrûlaştırmada, meşrûiyetin temininde ahlâkın mühim bir yeri vardır. Devletin, devlet adamının veya hükümetin, yöneticilerin meşrûiyet kazanmasında ahlâk büyük bir rol oynar. Siyasi iktidarın meşrûiyetini, ahlâkı yok sayarak veya dikkate almadan açıklamak mümkün değildir. Vatandaşlar otoriteye özgür iradeleriyle itaat eder, gücün

tatbikine rıza gösterir ve güç sahibi gücünü söz konusu rıza şartları içinde uygularsa, o zaman yönetici ile vatandaşlar arasında var olan meşrûiyet ilişkisinin ahlâkî olduğu söylenebilir. Bu anlamda siyasal gücün ahlâken meşrû olduğunu, bir devletin sadece ahlâkî olarak haklılaştırılması durumunda meşrû olduğunu söylemek mümkündür (Simmons, 1999: 745, 746 vd.). İşte söz konusu ahlâkın temini ve sürekliliğinde, yöneten-yönetilen ilişkisinde iki tarafın ahlâkî mükellefiyetlerini yerine getirerek meşrûlaştırımı devam ettirmelerinde din, etkin bir rol oynar. Dinî meşrûlaştırım-ahlâk ilişkisinde her meşrû olanın veya görülenin ahlâken iyi görüldüğü anlamına gelip gelmeyeceği hususu da önem arz eder. Siyaset, siyaset insanı, devlet veya yöneticilerin iktidarlarını, kendi konum ve konumlanmalarını, yapıp etmelerini ve söylediklerini meşrûlaştırarak geçerli hale getirmek için dine veya başka bir meşrûlaştırıcı etkene baş vurmaları, dini veya başka bir unsuru araçsallaştırmaları, ahlâken iyi bir şey yaptıkları; toplumun onları mutlak surette ahlâken de iyi gördükleri anlamına gelmez. Buna göre siyaset veya devlet adamları ile liderler, izledikleri siyasetlerini meşrûlaştırmak için dine başvurabilir ve bu yolla toplumdan meşrûiyet kazanabilirler. Fakat belirtmek gerekir ki iktidar gücünü elinde tutanların, mevcut hukuk normları ve kanunlar çerçevesinde toplumdan meşrûiyet elde etmesi, bu meşrûiyetin mutlak surette ahlâkî bakımdan da geçerli, iyi veya doğru görüldüğü anlamına gelmez. Demek ki meşrû olan, mutlaka ahlâkî düzlemde de iyi ve güzel olan demek değildir. Teknik anlamda söylemek gerekirse meşrû olan, ahlâk itibarıyla kötü olabilir. Kuşkusuz hukukla, din ile, meşrûiyetle ahlâkın pratikte örtüşmesi beklenir (Güngör, 1995: 155-160), fakat bu, sosyolojik olarak her zaman böyle olmayabilmektedir. Ahlâkta her şeyden önemli olan, davranışın arka planında nasıl bir niyetin var olduğu (Dönmezer, 1990: 265); iktidar sahiplerinin meşrûiyet elde etmek için mesela dine dayanırken niyetlerinin iyi ve samimi olup olmadığı hususudur (Draz, 1993: 26).

Din-ahlâk ilişkisi bağlamında ifade etmek gerekir ki, din her şeyden önce tabiatı gereği bir ahlâk sistemidir. Din, gerek insan-Allah ilişkisinde gerek insan-eşya ilişkisinde gerek insan-tabiat münasebetlerinde ve gerekse insan-insan etkileşimlerinde ahlâkî ilke ve değerler temelinde hareket eder. Hz. Muhammed'in teşvik ettiği bilinçli dindarlıkta güzel ahlâk birinci derecede önemlidir. "Ben güzel ahlâkî tamamlamak üzere gönderildim." diyen İslam Peygamberi Hz. Muhammed, bireysel ve toplumsal düzlemde insanda güzel ahlâka çok büyük bir önem verir. Hz. Aişe'nin ifadesiyle Muhammed'in ahlâkının kaynağı olan Kur'an'a bakıldığında, İslam'da ahlâkın, ahlâkî ilke ve esasların, ahlâkî değer, tutum ve davranışların Mü'min birey

ve toplum için hayati derecede önemli görüldüğü; iyi ve güzel ahlâkın, iyi ve güzel ahlâkî ilke ve değerlerle erdemlerin övüldüğü, Müslümanlar için zorunlu tutulduğu, kötü ve çirkin ahlâkın, kötü ve çirkin ahlâkî tutum ve davranışların yerildiği ve Müslümanlara yasaklandığı anlaşılır.

Dinin en önemli boyutlarından biri ahlâktır, fakat diğer boyutları da ahlâktan vareste değil, tersine ahlâkla anlam kazanırlar. Dinin bireysel ve toplumsal düzlemlerde zihinsel, bilgisel, ideolojik, duygusal, fikrî, itikadî, ailevî, ekonomik, eğitimsel, hukukî, siyasî, cemaatsel, organizasyonel, etkisel vd. boyutlarının yanında ahlâkî boyutla varlık bulur. Lakin söz konusu bütün boyutlar ahlâk ile bağlantılıdır. Dinde ahlâkî veçhe, diğer bütün veçhelerinde ayrı ayrı ve bir bütün olarak mevcuttur, hatta belirleyici düzeydedir. Din, toplum ve kültür hayatında ahlâkî boyutuyla, ama öteki boyutlarıyla ilintili ve bir bütün olarak işlev görür; bireysel ve toplumsal fiillerin, toplumsal etkileşimlerin iyileşmesini, güzelleşmesini, anlamlı hale gelmesini, bir sistem halinde kurullarla gerçeklik kazanmasını temin eder.

Transandantal veya müteal boyutlarıyla birey ve toplum hayatını tanzim ve organize etmeyi hedefleyen dinler, hususen İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Hinduizm gibi büyük dinler, ahlâkî, ahlâk düzeni ve sistemi olan, ahlâk merkezli ve ahlâk-bağımlı dinler olarak dikkati çekerler. Ahlâktan bağımsız, ahlâk-yoksun veya ahlâk-bağımsız bir dinden bahsedilemez. Böyle bir din düşünülürse, o takdirde kendisiyle tutarsızlığa, çelişkiye düşen, varoluş sebebine aykırı olan bir din olur. Teorik planda işlevselci bir yaklaşımla bakıldığında, ahlâkî, ahlâkî ilke ve değerleri olmayan, ahlâk sistemi bulunmayan seküler dinlerden, quasi/şibih-dinlerden, sureta dinlerden, dinimsi dinlerden, dinimsi ideolojilerden bahsedilebilir; fakat normalde böyle bir şeyin olması mümkün değildir. Güzel ahlâka dayalı bir birey ve toplum inşa etme, iyi ahlâklı bir insan ve iyi ahlâklı bir toplum oluşturma hedefi olmayan bir dinin, bir düzen ve sistem olarak sosyal yaşamda varlık gösterebilmesi, hayatı tanzim edebilmesi tasavvur edilemez (Okumuş, 2018). Şu da belirtilmelidir ki pratikte din mensuplarının ahlak-bağımsız, daha doğrusu iyi ahlaktan yoksun dindarlıkları da gözlemlenebilmektedir.

Din, toplumda, toplumsal ilişkilerde, toplumsal hayatın işleyip devam etmesinde ahlâkî veçheleriyle çok etkili bir varlık gösterir. Mesela sosyal değişimin gerçeklik kazanmasında, değişimin istikametinin belirlenmesinde dinî ahlâk, yani dinden kaynağını alan ahlâk, başka bir ifadeyle dinin insanlardan bireysel ve sosyal düzlemlerde donanmalarını talep ettiği iyi ve güzel ahlâk ile terk etmelerini istediği kötü ve çirkin ahlâk ciddi roller ifa eder. Dinlerde

bulunan ahlâkî ilke ve esaslar, insanların sosyal fiillerine güçlü bir biçimde tesir eder ve böylece sosyal düzenin nesnel yapısının tayininde çok etkili olur (Wach, 1995: 61; Russel, 1994: 12; Wach, 1958: 27-143 vd.).

Toplumsal sistem içinde din-ahlâk ilişkisi yakından müşahede edilirse, dinin ahlâkın değişiminde, ahlâkın da dinin değişiminde etkili olduğu anlaşılır. Örneğin Mekke’de İslam öncesi toplum ahlâkı ve değerlerine bakıldığında, ahlâk ve değerlerin din anlayışı ve pratiğini nasıl güçlü bir şekilde etkiledikleri gözlemlenebilir. Hz. Muhammed’in Peygamber olarak göreve başlaması ve toplumda inanç ve eylemsellik yönünden değişim sürecine girilmesiyle de toplum ahlâkında çok ciddi değişimlerin gerçekleştiği ve dolaşısıyla ahlâktaki bu değişimin toplumun din anlayışı ve pratiğinde ne kadar büyük değişimlerin gerçekleşmesine yol açtığı görülebilir.

Din ve ahlâk çerçevesinde değişim konusuyla ilgili işaret edilmesi gereken bir husus da dinî ahlâk ve değerlerin toplumsal değişim alanındaki tesir gücünün ne olduğu meselesidir. Tarihte de günümüzde de sosyal realiteye göz atıldığında, dinin getirdiği veya vaz ettiği ahlâk sisteminin, ahlâkî kural, ilke, tutum, değer ve davranışların sosyal hayatta zaman, birey, aile, eğitim, ekonomi, siyaset, bilgi, bilim, hukuk ve kültür üzerinde güçlü, dönüştürücü, değişim getiren etkilerde bulunduğu anlaşılır. Kur’an’ın buyruklarının ve Hz. Muhammed’in sünnetinin toplumda yansımalarıyla kendini gösteren İslam ahlâkı, Medine’de İslami toplumsal düzenin kurulmasından itibaren İslam’ın yayıldığı bütün coğrafyalarda toplumsal hayatta köklü değişimlerin gerçekleşmesinde etkili olmuştur (Okumuş, 2018).

Bilgi ve Ahlak

Said Halim Paşa’nın epistemolojisi etiğinden, bilgisi ahlâkından sonra gelir. Paşa’ya (1993d: 103-104, 122-123) göre toplumsal düzende ahlâk da bilgi de önemlidir, fakat ahlâkın bilgiye ve pozitif bilime önceliği vardır. Bundan dolayı Osmanlı toplumunun kuvvet ve canlılığını tam olarak kazanıp ayağa kalkması için ahlâkî meziyetler, erdem ve terbiye, bilgi ve bilimin önüne geçirilmelidir. Bilimin araç, ahlâk ve terbiyenin ise gaye olduğu bilinmelidir. Bu gayeden maksat, düzenli fikirler, çalışma aşkı, görev aşkı, sarsılmaz azim ve sebat ile dolu aydın, erdemli ve imanı kuvvetli Osmanlılar yetiştirmektir. Sağlam toplumları, ahlâkî erdem ve olgunluklara sahip insanlar meydana getirir. Mutlu ve güçlü milletler ise mükemmel toplumlar tarafından meydana getirilir.

Paşa'ya (1993d: 87) göre pozitif bilimin egemen olduğu çağımızda çocuklara ehliyet ve iktidar kazandırmak için yegâne araç olarak benimsenen yeni öğretim yöntemi tatbik edilirken ahlâk ile bilginin, terbiye ile tahsilin ayrı şeyler olduğu anlaşılmamıştır.

Paşa'nın (1993d: 102-104) ahlâk anlayışında toplumun durumu bir ülkenin siyasî ve idarî durumlarının temelini teşkil eder, siyasî ve idarî durumlar ise sosyal duruma bağlı bulunduğundan dolayı toplumun durumu da kendisini teşkil eden bireylerin ahlâk ve zihniyetine bağlıdır. Osmanlı toplumunun mevcut durumu, bilgi ve bilim noksanlığının değil, ahlâkî ve zihnî noksanlarımızın bir tezahürüdür. Her şey zihnî ve ahlâkî hasletlerimize bağlı olduğuna göre mantıkî olarak idarî ve siyasî faaliyetlerimizin kıymeti de toplumun genel durumundan üstün olamaz. Bu mantıkî sonucun gerçeklikte de mevcut bulunduğunu anlamak için tabiatın verdiği her çeşit refah ve mutluluk sağlayıcı dayanak ve kaynaklara sahip olmasına rağmen ülkemizin düştüğü üzüntü verici duruma bakmak yeterlidir. Durum böyle olduğu halde toplumdaki bütün felâketlerin sebebini cehaletten bilmek ve bunda ısrar etmek yanlıştır. Bilgi sahibi kimselerin de kötülük yapabileceklerine ihtimal verilmiyor, ilim ve marifetin her şeye deva olacağı zannediliyor. Cehaletin en büyük noksan sayıldığı bir toplumda, ilim ve fen tahsiline gösterilen bu büyük itimat, bütün mutluluk ve mükemmelliği, bütün olgunluğu çok para sahibi olmakta zanneden fakirin servete karşı gösterdiği muhabbete benzer. Halbuki bu fakir adam ahlâkî vasıfları eksik olduğu için zengin olamamıştır ve hayatının sonuna kadar da servet sahibi olmak ihtirası ile tuttuğu halde bunu başaramayacaktır. Osmanlı toplumunun Müslüman mensupları da azim ve sebat, irade ve fedakârlık gibi çok lüzumlu ahlâkî hasletlerden yoksun oldukları için hiçbir zaman ciddî başarılar kazanamamakta, fakat daima ilim elde etmek ihtirası ile dolu bulunmaktadırlar. İnsanları daimî olarak hata ve yanlış halinde bulunduran ahlâkî noksanlar yapmakla mükellef oldukları görevleri yerine getirmeye engel olmaktadır. Ayrıca gurur ve bencillik, noksanlarını ve kendi gerçek mahiyetlerini anlamalarını önlemektedir. Kendini beğenerek lâıyk olmadıkları şeyleri elde etmek istemektedirler. Kayıtsız, tembel ve rahatına düşkün olma, alimlerin bir fikir sistemine sahip olmalarını önlediği gibi cahilleri kurtarmalarına yetecek derecede ilim ve irfan tahsil etmelerine de izin vermemektedir. Dolayısıyla Osmanlı toplumuna mensup her ferдин ilk ve en önemli vatan görevi, ahlâkî noksanlardan mümkün olduğu kadar kurtulmak, kıskançlık ve bencillik duygularının şevki ile ortaya çıkan ve başkalarında görüp de beğenmediği, bizzat kendinde de hissedebildiği her türlü kötü duyguları yenmekten ibarettir.

Görüldüğü üzere Said Halim Paşa, ahlâka maddî bilgi, fen ve teknolojiden daha fazla önem vermektedir. Paşa'nın (1993d: 85-87) düşüncesinde Osmanlı toplumunda aydın yabancılaşmasının ve toplumun aydınlardan mahrum kalmasının sebebi de Batıcılığa ile Batı taklitçiliğine bağlı olarak gelişen ahlâk dejenerasyonudur. Aydınlar, Batı ahlâkını almak suretiyle kendilerini topluma yabancılaştırmışlardır.

Hülasa Said Halim Paşa'ya (1993d: 105-106) göre bilimsel kazançlar ancak ahlâkî noksanlar giderilebildiği ölçüde faydalı olur. Aksi takdirde bilim, kötü temayülleri teşvik edip artırmaktan ve zarara yol açmaktan başka bir şeye yaramaz. İnsanın hareket yolunu çizen akıl ve bilgisinden daha çok ahlâkıdır. Bir hain hainlik özelliğinin gösterdiğinden başka bir şeye aldırış etmez. Akıl ve bilgi kuvvetini ancak cinayet işini başarmak ve kendini kurtarmak gayesiyle ötekini berikini kandırmak için kullanır. Azim ve iradesinin azlığı sebebiyle hayatta başarı elde edememiş olan bir kimse bu ahlâkî noksanlarını örtmeye veya gizlemeye çalışır. Velhasıl bireyin hareket yolunu çizen, davranış ve işlerini ona telkin eden, onu fenalıklardan men eden ruhî ve toplumsal düzeni, yani ahlâkıdır. Zeka, akıl, bilgi ve bilim yalnızca ikinci derecede etkili olan araçlardır.

Said Halim Paşa'nın (1993g: 211) ahlâk anlayışında toplumda ancak ahlâk seviyesi fen ve sanatların, bilim ve tahsilin seviyesini bulduğu zaman medeniyet kemâlini ve dengesini bulur. Bugün ise ahlâk ötekilerden pek aşağı bir seviyede bulunmaktadır.

Anlaşıldığı üzere Paşa, genel olarak bilgi ve bilime de ahlâka da çok önem vermektedir. Fakat bilginin de insan için anlamlı ve faydalı olmasında ahlâkın gerekliliğini düşünerek ahlâkî bilgiye öncelikle önem vermektedir. Ayrıca bilgi ile bilimi ve öğretimi önemsiz gördüğü için değil, içinde yaşadığı toplumsal evrende toplumsal düzenin bozulmasında ahlâktaki bozulmaların etkisinin büyüklüğü görüşünde olduğu için ahlâkın hayati derecede önemli ve öncelikli olduğunu savunmaktadır. Denilebilir ki Said Halim Paşa toplumun mutluluğunun, maddî alandaki ilerlemelere ahlâkî ve manevî alandaki gelişimin eşlik etmesiyle mümkün olduğu görüşündedir. Ona göre insancıl hedefleri belirleyen, insanın aklından çok ahlâkıdır. Ahlâk ise kaynağını dinî öğretilerden ve peygamberlerin rehberliğinden alır (Özyurt, 2013: 72).

İslâm, Müslüman ve Ahlâk

Yukarıda da ifade edildiği gibi her din, bireysel ve toplumsal düzlemde insanın davranışını, kendisinin açıkladığı ve uyulmasını istediği hakikatlerle

uyumlu kılmayı amaçlayan ahlâkî kural ve kaideler koyar. Din mensubu toplum, davranışlarında dininin gereklerini ahlâk ile bütünlük içinde yerine getirir. İslam ahlâkına konu geldiğinde, ahlâkın menşeinin İslam dininin ve Allah'a imanın bizatihi kendisi olduğu, hatta İslam'da Allah'a imanın da güzel ahlâkî bir eylem olarak görüldüğü anlaşılır.

İslam dininin zihniyet, bilgi, düşünce, ideoloji, inanç, ibadet, duygu, tecrübe, toplumsallık, zaman, hukuk, etki gibi önemli boyutlarının yanında bir diğer önemli boyutu olarak iyi ahlâk; toplumun kalkınmasının, mutluluğunun, huzurla varlığını sürdürmesinin temelinde bulunur. Mesela İslam dini örneğinde İslam'ın ana kaynaklarının Müslüman'dan uymasını istediği ahlâk, diğer boyutlarından bağımsız telakki edilemeyecek güzel ve iyi ahlâktır. İslam'da, ayet ve hadislerde ahlâktan ayrı bir dinî hayat reddedilmekte, tersine Mü'minlerden ahlâka bağlı, ahlâklı dindarlığı hayatlarına hakim yapmaları talep edilmektedir. Ahlâktan bağımsız Müslümanlık türü ve ahlâktan bağımsız Müslüman tipinin İslam dininde geçerliliği yoktur.

İslam alim, arif, düşünür ve bilim insanları da İslam ahlâkından, İslam'ın ahlâka verdiği önemden hareketle ahlâka yönelmiş, ahlâk konusunda yoğun bir şekilde çalışmış ve bu noktada İslamî görüşlerini serdetmişlerdir. Bu noktada İslam ahlâk filozofu İbn Miskeveyh'in (ö. 1030) *Tehzibü'l-Ahlâk* adlı eseri, Türk edebiyatı ve siyasetnamelerinde önemli bir isim olan Yusuf Has Hacib'in (ö. 1077) *Kutadgu Bilig* başlıklı eseri, İslam düşünürü Mevlânâ'nın (ö. 1273) *Mesnevi* adlı eseri, İslam alimlerinden Aksaraylı Şeyh Cemaleddin Muhammed'in (ö. 1389) *Ahlâk-ı Cemalî* adlı eseri ahlâk düşünürü Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 1571) *Ahlâk-ı Alâî* başlıklı ünlü eserini örnek vermek mümkündür.

Vurgulanmalıdır ki İslam ahlâkında ahlâkın kaynağının Allah'a iman ve İslam dini olduğu, Allah'a imanın dahi ahlâkî bir eylem olarak görüldüğü söylenebilir. Kur'an, bu yaklaşımı açık bir üslup ve izah tarzıyla ortaya koymaktadır. Misal olarak Bakara sûresinin 177. ayeti (ayrıca bkz. Bakara 2/189; Maide 5/2; Mücadele 58/9), ahlâk ile Allah'a iman arasındaki direkt ilişkiyi göstermekte ve izah etmektedir. Bu ve benzeri diğer ayetlere istinat ederek İslam'ın bütün emir ve nehiyelerinin, bütün ahkâmının, bütün hayat düsturlarının ahlâk kapsamına dahil edildiğini, ahlâk kapsamında görüldüğünü söylemek mümkündür. Kur'an'da bütün peygamberler örnek şahsiyetleriyle emin insanlar olarak vasıflandırılırken Hz. Muhammed de ahlâkî örnekliğiyle, mensubu bulunduğu toplumda Muhammedü'l-Emin, yani Emîn Muhammed, yani güvenilir, dürüst insan olarak nitelendirilmiştir.

Şüphesiz ahlâkî bir sistem olarak İslam'ın ahlâka atfettiği ehemmiyet, insanı, toplumu, toplumsal münasebetleri korumaya ve geleceklerini temin etmeye dönüktür. İslam, ahlâkî düzeni, birey ve toplumdaki başlayarak yukarı doğru çıkarmış, sosyolojik çerçeve ile yetinmemiş, külli ve mutlak nizama uyarlamak istemiştir. Bu mana düzleminde ahlâkî ilke, kural ve değerler üzerinde yoğunlaşan ve ahlâkî sosyal hayatın temel kaynağı olarak gören Kur'an, birçok kültür, toplum ve medeniyetin çöküşünde ahlâkî bazı olumsuz tutum, tavır ve davranışların etkili olduğunu belirtmekte ve bütün boyutlarıyla ahlâkî sebepler üzerinde durmaktadır (Bkz. Okumuş, 2015). Said Halim Paşa'nın (1993b, 1993c, 1993d, 1993e) düşüncesinde insanların ve toplumların başlarına gelen felâketler, kişilerin ahlâkî zafiyetlerinden dolaydır; Osmanlı'nın zayıflamasında en önemli etken İslam dininden ayrı değerlendirilemeyecek olan iyi ahlâktan uzaklaşmadır. Paşa'ya (1993d: 83-89 vd.) göre Osmanlı toplumunun en tehlikeli buhranlarından toplumsal buhranın temelinde ahlâk, anane ve inanç gibi temel esasların bozulması vardır. Halka, özellikle gençlere ve diğer yeni nesillere hep akıl, bilgi ve teknolojinin peşinden gitmeleri öğretilmeye çalışıldığından ahlâk ve terbiyeleri çok eksik kalmıştır. Bundan dolayı toplumda ciddi bir ahlâk bozukluğu söz konusudur.

Özetle bir islah düşünürü olarak Said Halim Paşa'ya (Işık, 2021) göre Müslüman birey İslam inancına dayanan güzel ahlak sahibi bir insan; Müslüman toplum ise İslam inancına dayanan güzel ahlakın egemen olduğu toplumdur.

Ahlâka Dayanan İslâm Toplum Düzeni: Ahlak, Toplum ve Siyaset Bütünlüğü

Said Halim Paşa'nın (1993g: 188-190) ahlâk felsefesinde öncelikle Müslüman ahlâkî, Allah'a imandan kaynaklanır. İslam ahlâkının menşei hak olan bir Allah'a imandır. İslam ahlâkî, insanların mutluluğunun, hakikatin peşine düşmek, onu sevmek, aramak ve uygulamaktan geçtiğini bildirir. Bu bağlamda hürriyet, eşitlik, eşitsizlik ve yardımlaşma İslam'ın toplumsal ahlâk yaklaşımı ve pratiğinin ayrılmaz veçheleridir.

Said Halim Paşa'ya (1993d:102) göre İslam'ın toplum düzeni ve yaşayışı ahlâka dayanır. Toplumun durumu bir memleketin siyasî ve idarî boyutlarının temelini teşkil eder. Bundan dolayı siyasî ve idarî durumlar içtimâî duruma bağlı olduğu için toplumun durumu da kendisini teşkil eden bireylerin ahlâk ve zihniyetine bağlıdır. O halde toplumun mevcut durumu, ahlâkî

ve zihnî noksanların bir yansımasıdır. Her şey zihnî ve ahlâkî hasletlerimize bağlı olduğuna göre mantikî olarak idarî ve siyasî faaliyetlerimizin kıymeti de toplumun durumundan üstün olamayacaktır (Bkz. Okumuş, 2021). Bu çerçeveden bakarak Paşa (1993d: 83 vd.), Osmanlı'nın toplumsal düzeninin bozulmasında en büyük etkenin ahlâk olduğunu, toplumda kötülüklerin yaygınlaşması olduğunu ileri sürmektedir.

Said Halim Paşa'ya (1993d: 85-89) göre toplumda Batıcılık ve Batı ahlâkının iktibas edilmesi, hatta ahlâkî bozulmaya çare aramadan halkın bilgisini arttırmaya dönük işler yapılması; ailede, aydınlarda ve genel olarak toplumda ahlâkî yabancılaşmanın fark edilmemesini ve dolayısıyla çarenin yanlış yerlerde aranmasını intaç etmiştir.

Paşa, ahlâka dayanan İslam toplum düzeninde ahlâkın hamisinin hükümdar olduğu görüşündedir. Said Halim Paşa'ya (1993d: 101) göre bir ülkede hangi tür idare yürürlükte olursa olsun hükümdar, maneviyat ile ahlâkın en büyük hâkimi ve koruyucusudur. Hükümdar, bilimin, fen ve sanatın, diyanetin, ahlâkın, ilim ve irfan sahiplerinin en doğal hâmisidir. Çünkü hükümdarın esas görevini, memleketin toplumsal şartlarına nezaret etmekten başka yüksek unsurları teşvik suretiyle bu şartların daimî olarak islâhına çare aramak hususu teşkil eder. Bu görev idarî ve siyasî bütün diğer görevlerden üstündür. Çünkü millî varlığın devamı ve memleketin güzel bir şekilde idaresi bu görevin yerine getirilmesine bağlıdır. Belirtmek gerekir ki Paşa'ya (1993d) göre hükümdarın ahlâk ve toplumsal nizam konusunda öncelikli görevi bulunmakla birlikte toplumda her bireyin kendi düzeyinde sorumluluğu söz konusudur.

Anlaşıldığı üzere Said Halim Paşa'nın ahlâk sosyolojisinde İslam toplumunda nizam ahlâka dayanır ve toplum, siyaset ve ahlâk bütünlüğü içinde hayatiyetini güçlü bir şekilde devam ettirir (Bkz. Bekiroğlu, 2015).

Said Halim Paşa'ya (1993f: 164-165) göre İslâm dini kendine mahsus inanç ve ahlâk sistemi, siyasî ve toplumsal esasları ile en doğru, en geniş ve en kapsamlı manasıyla bir insanlık yoludur. Feyiz ve kurtuluş dini olarak İslam, ahlâkını inancından, toplumsal düzenini ahlâkından, siyasetini ise toplumsal düzeninden alır. Paşa'nın (1993f: 166) ahlâk anlayışına göre İslâm ahlâkının ayırıcı özellikleri hürriyet, eşitlik ve dayanışma fikirleridir. İslâm ahlâkı bilhassa insanlığa telkin ettiği dayanışma ile ve de hayra, şerre ve insanlık hasletlerine dair telâkki tarzındaki açıklık ve olgunluk ile kendini gösterir. İslâm'ın toplumsal düsturlarına gelince, ahlâkından çıktığı için o da tam bir bütünlüğe sahiptir.

Said Halim Paşa'nın (1993g: 194) ahlâk yaklaşımında Müslümanlıkta, İslam'ın toplumsal hayatında siyasî hakimiyet de siyasi kurumlar da toplumsal dayanışmadan çıktıkları için her ikisi de yardımlaşma örnekleridirler. Bu sebeple İslam toplumunda siyasî kurumların tesis edilmesinin bir tek sebebi olabilir, o da İslâmî ahlâkın ve toplum düzeninin daha mükemmel şekilde hayata geçirilmesini sağlamaktır. Siyasi hâkimiyet ise İslâmî kurumların her an uyanık bir koruyucusu olmaktan başka bir şey değildir.

Baticıların aldıkları veya almaya çalıştıkları ahlâka itiraz eden Said Halim Paşa (1993g: 216-217) bırakmakta olduğumuz İslâm ahlâkı ve yaşayışının, kabulüne çalıştığımız ahlâk ve yaşayışa her bakımdan ve itiraz kabul etmez şekilde üstün olduğu görüşündedir. Bu noktada milletlerin ilerlemesinde en önemli amil olan fikir adamları, bilgin ve aydın tabakalar ile kamuyu idare edenlerin toplumu hayra ve hakikate giden yolda ilerletmek için çaba gösterme görevlerini yerine getirmeleri gerekmektedir. Bunların en birinci görevleri bütün bilgi ve zekâlarını, İslâm'a ait inanç, ahlâk ve toplum nizamlarını hakiki mahiyeti ile, delillerle ve açık olarak kurmaya hasretmektir. Bu ise o nizamları ilme yakışır bir tarafsızlıkla, akıl ve hikmet dairesinde izah ve mukayese edip haklarında hükümler vermekle olur. Böylece bireylere İslâmî esaslardan doğan ahlâkî, toplumsal ve siyasî anlamda ne gibi görevleri yerine getirmekle mükellef olduklarını anlatmalıdırlar.

Said Halim Paşa (1993g: 217-218) siyasî ve toplumsal haklarımız ve vazifelerimizin nelerden ibaret olduklarını bilmenin önemli olduğu ve bunları bilmek için her şeyden önce İslâm toplumunun insanlar arasındaki hürriyet, eşitlik, adalet ve yardımlaşma gibi temel esaslar üzerine kurulduğunu anlamak gerektiği görüşündedir. İslâmî hak ve vazifeler halka öğretildiği zaman, herkes kendisinin toplumsal görevinin, sahip olduğu kabiliyetleri tam bir hürriyet içinde geliştirip tatbik ederek ahlâk ve ruh seviyesini beşikten mezara kadar daimî olarak yükseltip kendisini olgunlaştırmak olduğunu anlayacaktır. Ayrıca her birey, kendi hürriyet ve mutluluk derecesinin yine kendi ahlâkî ve manevî kıymeti kadar olduğunu öğrenecektir.

İslamlaşmada ve Müslüman Kimliğinde Ahlâkî Temel

İslamcılık akımının önemli simalarından biri olan Paşa'nın insan ve toplum yaklaşımında ahlâkın yerinin oldukça mühim olduğu açıkça görülmektedir. Müslüman toplumun sürekli bir İslamlaşma sürecinde bulunması, gittikçe daha iyi Müslüman olma çabasında olması gerektiği düşüncesine sahip bulunan Said Halim Paşa (1993g), söz konusu İslamlaşmada ahlâkın

vazgeçilmez bir boyut olduğunu savunur. Paşa'ya (1993g: 183-185) göre Müslüman milletlerin kurtuluşu ve mutluluğu onların tam olarak İslamlaşmalarındadır. İslamlaşmak şudur: İslamiyetin kendine özgü bir inancı, bu inanç üzerine kurulmuş bir ahlâkı, ahlâkından doğan bir toplumsal hayatı ve sonuç olarak bu toplumsal hayatın gerektirdiği siyasal kuralları söz konusudur. İslam, mükemmel bir bütünlük ve sistem meydana getiren bu esasları bakımından en mükemmel ve en nihai kemale sahip bir insanlık dinidir. Bu özelliğinden dolayı İslam, insan hayatını sevk ve idare eden etkenlerin bir toplamıdır. Bu amiller, her biri diğerlerinden türemiş olmaktan başka mükemmel, birbirinden ayrılması imkânsız bir bütün meydana getirirler. Öyle ki mesela idealizm ve pozitivizm görüşleri o bütünün içinde bağdaşmış olarak bir arada mevcut olurlar. İslam bir beşeriyet dini olup insan vicdanının en doğal istinatgahı, rehberi, kılavuzu ve mahiyetinin beyan edicisidir. Vicdan gibi tecrübeye dayanan maddî ilimleri, metafizik inançları ve nazariyeleri, yani insan idrakine sığan ve sığmayan bütün hakikatleri de hep birden kendinde toplamıştır. Tam olarak ne idealist ne de pozitivisttir; her ikisini de ihtiva eder. Sadece bir tanesinin özelliklerini taşıdığını söylemek onun varlığını inkâr etmek demektir. Çünkü idealist görüş tek başına hiçbir fayda sağlamayacağı gibi mevcut da olamaz. İdealizmden tamamen ayrı olarak düşünülen pozitivizm için de durum böyledir. Çünkü bunların biri ötekini sonucudur. Dolayısıyla Paşa için İslamlaşmak demek, İslamiyetin inanç, ahlâk, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak uygulanması demektir. Bu uygulamanın ise belirtilen esasların, zaman ve ortamın ihtiyaçlarına en uygun bir şekilde yorumlanmasından sonra yapılması gerekir. Kendisinin Müslüman olduğunu söyleyen birinin, kabul etmiş bulunduğu dinin esaslarına göre hissedip düşünmesi ve o çerçevede hareket etmesi gerekir.

Paşa'ya (1993f:177-178) göre Müslüman ülkeler ahlâk, toplum ve siyaset bakımından gittikçe daha çok İslamlaşma yönünde hareket etmeli ve daha fazla Müslümanlaşmaya arzulu olmalıdırlar. Bu yüce mümtaz gaye İslâm toplumlarının ahlâkî ve fikrî anlamda en nihai gelişimini temin edecek; zihin ve düşünceleri komünizm, nihilizm ve anarşizm gibi birçok zihinsel geriliklere düşür olmaktan alıkoyacak; milletlerimizin sürekli ilerlemesini, gelişip yükselmesini sağlayarak geriliklerden muhafaza edecektir.

Müslüman Ahlakında Kriz Noktası

Kendi döneminde Osmanlı toplumunun genel olarak yaşadığı sorunların temelinde ahlâk bunalımını gören Said Halim Paşa Müslümanların ahlâk

temelinde ciddi bir İslamlaşmama veya İslam'dan uzaklaşma görmektedir. Paşa'ya (1993g: 197-209) göre zaman içinde Müslümanlar arasında bir çeşit ruhaniliğin doğması ve zaman içinde bu ruhaniliğin istibdatçı yöneliminin ortaya çıkmasına da bağlı olarak Müslüman bireylerin hürriyetleri, hür düşünceler boyutlarını kaybetmeleri Müslüman ahlâkının önemli buhran noktalarındandır. Ayrıca İslâm ahlâkı, Müslüman milletlerin her birinin karakterine göre değişip durdu. İslam'ın evrenselliğine uyarak Müslüman ahlâkı da evrensel olması gerekirken tersi yönde gelişme oldu ve böylece Müslümanlar birleşip bütünleşmek yerine ayrışma doğrultusunda hareket ettiler. Halbuki İslâm ahlâkının gayesi bütün ırkî hasletleri, doğru ve faydalı olanın merkezinde birleştirmekten başka bir şey değildi. Ahlâka dayanan İslâm toplum düzeni ve yaşayışı da bozuldu. Müslüman milletlerin her biri eksik bir şekilde anladıkları esasları birbirine karıştırdılar. Mahallî veya millî âdetler de zaman zaman tesirlerini gösterince her millet ayrı bir hayat görüşüne sahip kesildi. Böylece Müslümanların ahlâk ve toplum düzenleri İslamî olmaktan çok İranlı, Hindli veya Türk'e yahut Arap'a ait oldular. Bilimsel veya ahlâkî herhangi bir hakikat, uluslaşmak için en büyük özelliği olan tarafsız ve uluslararası veya evrensel mahiyetini kaybetmeye mahkûmdur. Müslümanların ahlâkı da bu akıbete uğradı.

Said Halim Paşa'nın (1993g: 203-207) yaklaşımında Osmanlı toplumu özelinde Müslümanların ahlâk krizi noktasında batı taklitçiliği, batılılaşma veya batıcılışma etkili olmuştur. Özellikle aydınların Batıcı tutumları ve aynı zamanda da Hıristiyan Batı yönetimlerinin kin, baskı ve saldırıları da Müslümanların ahlâkî bozulmalarında etkili olmuştur. Said Halim Paşa çeşitli süreçlerle farklı sebep ve etkenlerle modernleşme serüveni çerçevesinde Müslümanların Batı taklitçiliğine kapılıp sahip olmaları gereken güzel ahlâkî nitelikleri kaybettikleri görüşündedir. Paşa'ya (1993b) göre siyasî kurumlarda olduğu gibi toplumsal faaliyetlerimizde de hayranlık hastalığına duçar olduk. Böylece iyi ile kötüyü, iyilikle kötülüğü, güzel ile çirkin, güzellikle çirkinliği birbirine karıştıran ahlâk anlayışımız söz konusu karıştırmadan dolayı garip bir sarsıntıya uğradı. Bu sebeple âdâb ve ahlâkımıza geleneklerimizle, oldukça selim, iffetli ve insafli Osmanlı şahsiyetimize karşı hasımlığımızı ilân ettik.

Anlaşıldığı üzere Paşa, Müslümanların İslam esaslarına bağlılıktan uzaklaşmalarını İslam ahlâkından uzaklaşmanın da sebebi veya kendisi saymaktadır.

Paşa'ya göre ahlâk, güçlü olmanın da zayıf olmanın da, yükselişin de çöküşün de mihenk noktasıdır. Ahlak iyi olursa yükseliş, kötü olursa çöküş kaçınılmazdır. Kendi zamanında Müslümanların ve özelde Osmanlı Müslüman toplumunun bunalım ve çöküş sürecine girmesinde de ahlâktaki bozulma ve yabancılaşma ana etkidir.

Ahlaktaki bozulma ve dejenerasyonun, Batıcılıkla, Batı ahlâk ve nizamını kendi nizam ve toplumumuza iktibas etmekle daha da derinleştiği görüşünde olan Paşa'ya (1993d: 84-85) göre devletin gün geçtikçe daha fazla zafiyete düşmesi nedeniyle Batı'nın, özellikle Fransa ve İngiltere'nin siyasî ve ekonomik baskısı, etkilerini daha çok hissettirmekte, memleketin iç işlerine müdahale şeklini almaktaydı. Böylece durmaksızın kötüleşen ve gittikçe karışan genel durum, sonuçta telâşa düşen idarecilerimizle siyasal liderlerin ve aydınların bakış ve dikkatlerini ciddî bir biçimde Avrupa'ya çevirmelerine yol açtı. Aydınlarımız Batı'daki medeniyeti debdebeli, şaşaalı, zevk ve sefa dolu, aydınlık bir medeniyet olarak telakki ettiler. Bu parlak medeniyetin ışıklar saçan cemaliyle adeta gözleri kamaştı. Batı medeniyetinin eserlerini, onu oluşturan, onun meydana çıkmasına yol açan sebeplerle karıştırdılar; eserleri sebepler sandılar. Batı'nın ahlâk ve hayat tarzını kendi ülkelerine ve toplumsal yaşamlarına uyarlamanın, dert ve meselelerine deva veya çözüm olacağını düşündüler. O zamanlar bu medeniyetin bütün incelik ve parlaklıkları ile görüldüğü yer Fransa olduğundan dolayı iktibas edilip izlenen medenileşme gayesi de Osmanlı toplumunu Batılılaştırmaktan ibaret oldu. Böylece Fransız ahlâk ve âdetlerinin iktibas ve taklidi ile düşüncelerinin kabul edilmesinden başlayarak üstün görülen yönlerinin, hatta zafiyetlerinin ve kusurlarının alınmasına özenildi.

Müslümanların Ahlak Krizinden Kurtulmalarının Yolu: Müslüman Ahlakına Dönüş

Müslüman ahlâkı kavramsallaştırması, Müslümanda bulunması gereken ahlâkî niteliklere atıfta bulunmaktadır. Rasim Özdenören (2016) "Erdemden Daha Fazlası: Müslüman Ahlâkı" başlıklı bir yazısında Müslüman ahlâkı üzerinde durmaktadır. Kuşkusuz Müslüman ahlâkı, Kur'an ve hadislerde üzerinde çok durulan bir konudur. Ayrıca Müslüman alim ve entelektüeller tarafından da günümüze kadar bu konuda pek çok risale, kitap ve makale yazılmıştır. Said Halim Paşa da Müslüman entelektüellerin modernizme karşı cevap üretme çabasında oldukları bir dönemde Müslümanların

birey ve toplum planında sahip olmaları gereken güzel ahlâka çokça vurguda bulunmuştur.

Said Halim Paşa'nın düşüncesinde Müslümanların ahlâk bunalımından çıkmalarının yolu, Müslüman ahlâkıyla ahlâklanmaktır. Bu ahlâk hiç şüphesiz İslam ahlâkı, yani güzel ahlâktır. Paşa'nın (1993d) yaklaşımında Müslüman ahlâkı, doğrudan doğruya toplumda hürriyet, eşitlik ve yardımlaşmayla ilgilidir. Toplumun mutluluğa erişmesi bu üç temel şeye, dolayısıyla ahlâka bağlıdır.

Paşa'nın (1993d: 104-105) ahlâk yaklaşımında vatanın içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmak için gerekli olan Müslüman ahlâkıyla ahlâklanmada Osmanlı toplumuna mensup herkesin kendini düzeltmesine ve İslam ahlâkını hayatına tatbik etmesine; dolayısıyla Müslüman ahlâkına dönmeye ihtiyaç bulunmaktadır.

Sonuç

Said Halim Paşa'nın Müslüman ahlâkına yaklaşımının konu edindiği bu çalışmadan elde edilen bulgular çerçevesinde denilebilir ki Said Halim Paşa, Osmanlı'nın buhranlı zamanlarına denk gelen hayatında ilmi ve fikriyle, ahlâkı ve sosyolojisiyle anlamaya çalıştığı toplumsal problemlerin çözümüne yönelik olarak ciddi çabalara girişmiştir. Nitekim Paşa, bu çabalarının yazılı ürünleri olarak ortaya koyduğu eserlerinde Müslümanların en önemli buhranlarını ve bu buhranlardan kurtulma çarelerini belli düzeylerde tartışmakta ve çözüm önerileri sunmaktadır.

Paşa'nın Osmanlı toplumsal durumu ve o durum içindeki kriz veya bunalımları ele alırken ahlâka merkezi bir yer vermesi dikkati çekmektedir. Batıcılık ve onunla birlikte ortaya çıkan problemler, aydın yabancılılaşması, toplumsal düzenin bozulması, ailedeki olumsuzluklar, siyasi yapıdaki sorunlar, hep doğrudan ahlâk boyutundaki noksanlık ve zafiyetlerle ilgilidir.

Paşa'ya göre bütün sorun ve krizlerden kurtulmanın ve yeniden güçlenmenin yolu ahlâkî düzelmeden, ahlâkî sorumlulukların gereğini yerine getirmekten, kendi ahlâkî esas ve değerlerimize bağlanmaktan, yani Müslüman ahlâkına sahip olmaktan geçmektedir.

Kaynaklar

- Aron, R. (1989). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. Çev. Korkmaz Alemdar. 2. Baskı. İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Bekiroğlu, H. (2015). *Said Halim Paşa'da Siyaset Ahlakı*. İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Bergson, H. (1986). *Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı*. Çev. M. Karasan. İstanbul: MEBY.
- Dönmezer, S. (1990). *Sosyoloji*. 10. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Draz, M. A. (1993). *Kur'an Ahlakı*. Çev. E. Yüksel ve Ü. Günay. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Durkheim, E. (1986). *Meslek Ahlakı*. Çev. Mehmet Karasan. İstanbul: MEGSBY.
- Durkheim, E. (1992). *İntihar: Toplumbilimsel Bir İnceleme*. Çev. Ö. Ozankaya. Ankara: İmge
- Durkheim, E. (1994). *Sosyolojik Metodun Kuralları*. Çev. E. Aytekin. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Durkheim, E. (2006). *Toplumsal İşbölümü*. Çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınları.
- Durkheim, E. (2015). *Sosyoloji Dersleri*. Çev. A. Berktaş. 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Durkheim, E. (2016a). *Ahlak Eğitimi*. Çev. H. Portakal. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Durkheim, E. (2016b). *Toplum ve Ahlak*. Çev. D. Çenesiz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Ersoy, M. A. (2011). *Safahat*. Haz. Necmettin Türinay. Günümüz Türkçe'sine Çev. Necat Çavuş. Ankara: TOBB Yayınları.
- Gamwell, F. I. (1983). "Religion and the Justification of Moral Claims". *Religious Ethics*. c. 11. No. 1, s. 35-61.
- Güngör, E. (1993). *Değerler Psikolojisi*. Amsterdam: Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı.
- Güngör, E. (1995). *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyâl Ahlâk*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Hendry, J. (2001). "After Durkheim: An Agenda for the Sociology of Business Ethics". *Journal of Business Ethics*. 34, ss. 209-218.
- Işık, V. (2021). *Said Halim Paşa: Bir İslah Düşünürünün Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Karasan, M. (1986). "Durkheim'in Ahlak Görüşü". *Meslek Ahlakı* içinde (IV-XIII). İstanbul: MEGSBY.
- Karasan, M. (1948). "Durkheim'in Ahlak Sosyolojisi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. Cilt: 3. Sayı: 1, s. 255-276.
- Okumuş, E. (2015). *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*. 5. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, E. (2018). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, M. Y. (2019). "Din ve Yerlilik: Said Halim Paşa'nın Mütakabiliyet Eksenli Meşrutiyet Eleştirisi". 7. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - IV (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler - Sosyal Politikalar - Sosyoloji - Tarih)* içinde (93-103). İstanbul: İlem ve Burdur Mehmet Akif Üniversitesi.
- Okumuş, M. Y. (2021). "Said Halim Paşa Düşüncesinin İslami Temelleri". *Said Halim Paşa Kitabı: Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür* içinde (289-297). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Öz, A. (Ed.). (2021). *Said Halim Paşa Kitabı: Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

- Özdenören, R. (2016). "Erdemden Daha Fazlası: Müslüman Ahlâkı". Yeni Şafak Gazetesi 18.12.2016.
- Özyurt, C. (2007). "Durkheim Sosyolojisinde Ahlâkî Kontrol Sorunu". *Değerler Eğitimi Dergisi*. Cilt: 5, sayı: 13, s. 95-121.
- Özyurt, C. (2013). "Said Halim Paşa Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu İslâmcılığın Oluşumu". *Muhafazakâr Düşünce*. Yıl: 10, Sayı: 37, s. 67-102.
- Rıza, A. (1331). *İbtidâilere Muâmelât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*. 3. Baskı. Derseâdet: Nefâset Matbaası.
- Russel, B. (1990). *İktidar*. Çev. Mete Ergin. İstanbul: Cem Yayınları.
- Said Halim Paşa (1993a). *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 2. Baskı. İstanbul: İz Yayınları.
- Said Halim Paşa (1993b). "Taklitçiliğimiz". *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 2. Baskı. içinde (37-58). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Said Halim Paşa (1993c). "Fikir Buhranımız". *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 2. Baskı. içinde (61-80). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Said Halim Paşa (1993d). "Cemiyet Buhranımız". *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 2. Baskı. içinde (83-123). İstanbul: İz Yayıncılık, ss. 83-123.
- Said Halim Paşa (1993e). "Taassup". *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 2. Baskı. içinde (127-144). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Said Halim Paşa (1993f). "İslâm Dünyası Neden Geri Kaldı?". *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 2. Baskı. içinde (147-180). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Said Halim Paşa (1993g). "İslâmlaşmak". *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 2. Baskı. içinde (183-222). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Said Halim Paşa (1993h). "İslâm Devletinin Siyasî Yapısı". *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 2. Baskı. içinde (225-289). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Simmons, A. J. (1999). "Justification and Legitimacy". *Ethics*. Sayı: 109.
- Tiryakian, E. A. (1990). "Emile Durkheim". Çev. C. Tokluoğlu. *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*. İstanbul: Verso Yayınları, s. 199-250.
- Ülken, H. Z. (1998). *İnsanî Vatansızlık*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Wach, J. (1958). *The Comparative Study of Religions*. New York: Columbia University Press.
- Wach, J. (1995). *Din Sosyolojisi*. Çev. Ünver Günay. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Weber, M. (1992). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. İng. Çev. Talcott Parsons. London-New York: Routledge.